

בס"ד, אדר תשפ"ג

דבר תורה לפרשת כי תשא – הרב דוד בס

"שואלין ודורשין בהלכות הפסח קודם הפסח שלשים יום"

(בבלי, פסחים ו, א)

עולמו האינטלקטואלי של אדם דתי בן ימינו, הנאמן להלכה ובצד זה מתעניין בעולם המדע, מכיל, בין היתר, לימוד הלכה בצד היכרות מסוימת עם מחקר הספרות התלמודית. חג המצות הקרב ובא נותן לנו הזדמנות להתבונן בשאלה מהו היחס הראוי בין שני התחומים.

המחקר המדעי – וכוונתי כאן ללימוד המשנה והגמרא באופן שאינו כפוף לפרשנות שניתנה לדבריהם במסורת הפוסקים שאחריהם¹ - עשוי להיות מעניין ומחכים, אך הוא משוחרר ממחויבות למסורת; מזווית ראייתו של החוקר, אחת היא אם יגיע, בכליו שלו, למסקנה שהמסורת ההלכתית היא שיקוף אותנטי של המקורות או שמא היא מוטעית. לעומתו, ההלכה – מחוייבת לרצף המסורת.

שומרי מצוות, ובכללם רבנים, עשויים ליהנות מלימוד פירות המחקר; אך יש הכרח, לדעתי, להישמר שלא לערב בשיקולי פסיקה מתודה שאינה מחוייבת בנאמנות למסורת הלכה.

נציג כאן, לדוגמא, את השאלה מהו פרק הזמן שבו עשוי בצק להחמיץ. אתר במרשתת, הנושא את השם הראוי "ארכיאולוגיה תלמודית"², מפרט את התשובה לשאלה זו מזווית ראייתו המחקרית, שאינה צמודה למנהג ישראל ולמורשת בית סבא. לצורך הדיון אני מוכן לקבל את הנחותיו וטענותיו של כותב האתר, מבלי לבדקן – ולהראות, כי גם על בסיס ההנחה שכל האמור שם מוכח היטב באותות ומופתים, אל לנו לסטות כמלוא הנימה מן ההלכה המקובלת בידנו.

בצק שתפח עד שנראו על פניו סדקים - הוא חמץ (משנה, מסכת פסחים פרק ג משנה ה). ואולם, בחלוף פרק זמן מסוים מרגע הלישה – בהנחה שאין אדם עוסק בבצק ומפריע לו לתפוח, והבצק לא הוכנס עדיין לתנור האפייה - יש חשש שהבצק החמיץ ואסור לאכלו גם אם אין נראים בו סימני תפיחה. השאלה שנעסוק בה כאן היא מה אורכו של פרק הזמן הזה.

המסורת המצויה זה דורות רבים ביד הכל, שנקבעה ברמב"ם (הלכות חמץ ומצה פרק ה הלכה יג) ובשו"ע (או"ח סימן תנט הלכה ב), קובעת שהוא כדי הילוך מיל אחד, כלומר, שמונה עשרה דקות³. כפי שנראה להלן, לו היינו

¹ אינני עוסק כאן בשאלות העולות ממחקר מדעי הטבע (כגון תיאוריית האבולוציה וכדומה) או מביקורת המקרא; אני מדבר על מחקר המשנה, התלמודים וההלכה בלבד.

² הגה קישור:

<https://m.facebook.com/talmudandarchaeology/photos/a.1405875379914102/5927175714450690>

³ שיעור אורכו של מיל רומאי ידוע לנו, והוא כקילומטר וחצי. בגמרא (פסחים זד, א) נאמר כי אדם בינוני מהלך ביום – כלומר בשתיים עשרה שעות – עשר פרסאות, כלומר, כארבעים מילין (חשבון זה מתאים להנחה הסבירה שקצב הילוכו של אדם הוא כחמישה קילומטרים לשעה). חישוב אריתמטי – שנערך כבר על ידי בעל "תרומת הדשן" (סי' קכג) - מוביל מכאן למסקנה שלהילוך מיל אחד דרושות שמונה עשרה דקות.

חיים מפיו של המחקר התלמודי המוצג באתר, היינו צריכים להגיע למסקנה שהשיעור הוא כדי הילוך ארבעה מילים, כלומר, שבעים ושתיים דקות.

מקורה של הקביעה ההלכתית המקובלת – כאמור, שמונה עשרה דקות - הוא בגמרא הבבלי (פסחים מו, א), לפי הנוסח שלפנינו. ואולם בעת החדשה הוסבה תשומת הלב לכך שנוסח זה מעורר כמה קשיים, ומבחינה מדעית – כך נטען באתר הנזכר - קשה להניח שאין הוא משובש.

נביא את הנוסח שלפנינו:

אמר רבי אבהו אמר רבי שמעון בן לקיש: כדי שילך אדם ממגדל נוניא לטבריא, מיל.

ונימא (=למה לא תאמר) מיל!

הא קא משמע לן דשיעורא דמיל כממגדל נוניא ועד טבריא. (=הוא רצה ללמד אותנו שהמרחק בין מגדל נוניא לבין טבריא הוא מיל).

אמר רבי אבהו אמר רבי שמעון בן לקיש: לגבל ולתפלה ולנטילת ידים - ארבעה מילין.

חוקרים העירו, שבכמה כתבי יד של הבבלי אין מופיע השיעור "מיל". זה, למשל, נוסחו של כתב היד מינכן 6 לפי אתר "הכי גרסינן" (פרידברג)⁴:

אמ ר' אבהו אמ ר'יש לקיש כדי שיהלך אדם ממגדל נינוה לטבריא

אמ ר' אבהו אמ ר'יש לקיש לגבל [ולתפלה] ולנטילת ידים ארבעת מילין.

איזה מן הנוסחים הוא הנוסח המקורי – זה של כתבי היד הנזכרים, או הנוסח שלפנינו?

מזוית ראייה מחקרית, ישנן מספר סיבות להעדיף את נוסח כתבי היד ולקבוע, כי הנוסח שלפנינו יסודו בטעות.

ראשית, כפי שמבאר האתר, חוקרים הצביעו על כך שהמרחק בין טבריה הקדומה לבין מגדל הקדומה הוא כששה קילומטרים – כלומר, כארבעה מילין – ולא מיל אחד.

שנית, הבאת דבריו של רבי אבהו – העוסק ברשימת מקרים שהשיעור ההלכתי לגביהם הוא ארבעה מילין – בסוגיית הבבלי בענייננו, מצביעה אף היא, כמדומה, על כך ששיעור זמן ההחמצה אף הוא ארבעה מילין; אחרת, קשה להבין מה עניינה של הרשימה לזמן החימוץ.

⁴ במרשתת, בקישור

<https://bavli.genizah.org/ResultPages/Difference>

ראו שם גם נוסח כתב יד קולמביה 294 – 295.

שלישית, התלמוד הירושלמי (ונציה מסכת פסחים פרק ג ה"ב, דף ל טור א) קובע כי שיעור זמן החמצת בצק הוא הילוך ארבעה מילין:

עד איכן? רבי יעקב בר אחא ר' עולא דקיסרין בשם רבי חנינה: עד כדי הילוך ארבעת מיל⁵.

רביעית, דומה ששיעור זה מסתבר ומתאים הרבה יותר לנסיון החיים של כל מי שהזדמן לו ללוש חלות לשבת.

האתר המחקרי, שהטענה העולה ממנו היא שנוסח הגמרא שלפנינו הוא מוטעה, מציע גם השערה העשויה להסביר כיצד אירעה הטעות. בהקשר אחר בגמרא – במסכת מגילה (דף ב עמוד ב) – מצויים דברים הדומים להפליא לאלו שלפנינו; אולם שם אכן מדובר על שיעור מיל, הזהה (לפי דברי הגמרא, וגם לפי המציאות הגיאוגרפית המוכרת לנו) למרחק בין טבריה לבין חמת:

...דאמר רבי יהושע בן לוי: כך וכל הסמוך לו וכל הנראה עמו נידון ככך.

עד כמה?

- אמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא: כמחמתן לטבריא, מיל.

ולימא מיל!

- הא קא משמע לן: דשיעורא דמיל כמה הוי - כמחמתן לטבריא.

הכותב מרמז לכך שתוך העברת נוסח מדור לדור, במיוחד כשהעברה מתבצעת בעל פה, נפוצה התופעה של "טעות מחמת הדומות" (מעין אותה טעות היכולה לקרות לאדם בשעה שהוא קורא קריאת שמע ועומד ב"וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך", שאם אינו מכוין לבו כראוי - עשוי הוא להחליף את סוף הפרשה הראשונה בשניה). עולה אפוא האפשרות, שהמלים שבנוסח שלפנינו - "מיל. ונימא מיל! הא קא משמע לן דשיעורא דמיל כמגדל נוניא ועד טבריא" הועתקו לכאן בטעות מהגמרא במסכת מגילה⁶. אפשר להבין את

⁵ הפוסקים הכירו כמובן את דברי הירושלמי. הרמב"ם ככל הנראה סבר שמדובר במחלוקת בין התלמודים, והכרעתו – שיעור מיל – נראית טבעית לפי מנגנון ההכרעה המקובל, המעדיף את הבבלי על פני הירושלמי. פוסקים אחרים העדיפו ליישב בין התלמודים ולבאר את ההבדל בהנחה שהירושלמי מדבר על בצק שעוסקים בלישתו ברציפות במשך כל פרק הזמן וכך מעכבים את תהליך החמצתו. כך מבאר ריא"ז (פסקי ריא"ז מסכת פסחים פרק ג הלכה ד):

ויש אומרין, אם שהתה מעת שהגביה ידה ונתעסקה בדבר אחר כדי הילוך מיל - הרי זה אסור...

בתלמוד ארץ ישראל מפרש שיעורו שהייה כדי הילוך ארבעה מילין... ונראה בעיניי, שאע"פ שלא לשה האשה יותר מן השיעור שאמרו חכמים, ולא הגביה ידה מן העיסה כל עיקר אלא שהיתה עושה רקיקין דקין ביותר, והיתה מתעצלת בהן, אם שהתה בהן כדי הילוך ארבעת מילין - הרי הבצק אסור.

⁶ טענה מעין זו אינה נחשבת בלתי לגיטימית גם בספרות הרבנית. ראו למשל מאה שערים לרבי יצחק בן אבא מרי על הרי"ף, בבא מציעא, סוף אות י"ב:

"ושמיע לי, 'ונחזי זוזי מאן נקט' - הגהה היא בספרים, ומסתברא גירסא דרבנן סבוראי... כהיא גרסא דרישה פרקי דקדושין. ולשנא 'ונחזי זוזי ממאן נקט' לא שייך הכא... אלא אגב שיטפא דקדושין כתיבי לה הכא".

עם זאת, דומה, שבספרות ההלכה, טיעון כזה הוא נדיר למדי.

הטענה. כשמישהו אומר לך שהמהפכה הצרפתית פרצה מפני שלעניים לא היה לחם והם נאלצו לאכול כל היום עוגות, אתה מבין מה היה המשפט הנכון שהוא שמע, וכיצד ובמה טעה.

כמובן, שערי פירושים וטיעונים לעולם אינם ננעלים. הרוצה להתחמק מהאמת המחקרית (כאמור לעיל, לא בדקתי בעצמי את תקפותן של כל הטענות במקרה הזה, אחת לאחת; אני משתמש בדוגמא שבאתר על דרך ההמחשה, תוך מוכנות להניח לצורך הדיון שכל הטענות המחקריות מבוססות כראוי) - יוכל תמיד לעשות זאת באמצעות הצעת חידושים מפולפלים והבחנות מחודשות, כגון שתפיחה לחוד וחמץ לחוד. אולם מי שלא ירצה ללכת בדרך דחוקה יהיה עליו, כמדומה, להודות שבמצטבר מצליח המחקר להעמיד מסכת טיעונים העשויה לשכנע אותנו בטענתו, שבמקור העמידו חכמים את השיעור על ארבעה מילין, ורק בשל טעות העתקה הופיע השיעור של מיל אחד, הוא השיעור הידוע כיום לכל בר בי רב דחד יומא – שמונה עשרה דקות.

השאלה הגדולה היא האם יש נפקות מעשית כלשהי לטענות המחקר – מבוסס, משכנע ומפתה ככל שיהיה. האם יעלה על הדעת לשנות מעתה את המסורת המקובלת ולקבוע, בהתאם למדע, כי בצק אינו מחמיץ אלא שבעים ושתים דקות לאחר שנלוש? האם, הלכה למעשה, יהיה מישהו מאיתנו מוכן להכניס לפיו, במשך חג המצות, מאפה בצק ששהה מעבר לשמונה עשרה הדקות המקובלות?

מי שיפסוק הלכה בכיוון זה ימצא עצמו בעולם הלכתי אחר מזה שלנו, שבו כל ילד יודע על שיעור שמונה עשרה הדקות. אחר כך, במוקדם או במאוחר, הוא יירתע מהתוצאה; ואז תפתח במשנתו תוצאה חמורה אחרת: הוא ימצא עצמו מטה את מסקנות המחקר המדעי כך שיתאימו להלכה המקובלת – ובלבד שלא יצטרך לשנות מן המקובל. בסופו של יום, אם כן, ההלכה שלו לא תהיה ההלכה שלנו, והמדע שלו לא יהיה מדע כלל.

אין אפוא מנוס מהפרדה גמורה, מודעת ומוצהרת. נמשיך לעסוק בהלכה המסורה מדורי דורות וליישם אותה בהתעלמות מן המחקר, ונעיין ונחכים מפירותיו המדעיים של המחקר⁷. ההלכה, כפי שהיא, תישמר כשהיא עצמאית, והמדע האובייקטיבי ישגשג כשהוא חפשי.

ואולם, זאת צריך לומר: אף אם טענות המחקר בדבר טעות שאירעה בנוסח הגמרא, במקרה זה או אחר, משכנעות, לעולם אין בהן כדי לשכנע שהמסורת שלנו אינה אמת שמיימית. ישראל, אם אינם נביאים - בני נביאים הם; ההלכה המסורה בידם בדור מן הדורות - אפילו כשהשתלשלותה קשורה בטעות העתקה - מכוונת בהכרח מן השמים.

⁷ ראו גם חת"ס חלק או"ח סי' נא, המזהיר, בהקשר אחר, את הנמען, על שמירת הפרדה בין תחומים שונים ועל הקפדה שלא לשנות מן הנהוג, ואפילו כשיש בו סתירה פנימית:
"שלא ילעג עוד על מנהגי ישראל שנעלם טעמם ממנו, כי ממקור מים חיים הם נובעים;

ורגיל אני לומר, כל המפקפק על נימוסינו ומנהגנו צריך בדיקה אחריו...

וכן אני אומר: כל המערב דברי קבלה עם ההלכות הפסוקות חייב משום זורע כלאים, פן תוקדש המלאה הזרע אשר תזרע, ולעומת זה, המערב ספרי הגיון עם דברי תורה - עובר על חורש שור וחמור יחדיו... מנהיג בכלאים...

כמה גדול כח המנהג, שאנו מברכים בליל ב' של פסח אקב"ו על אכילת מרור ובי"ט ראשון הוא רק דרבנו, ועוד, שאנו סותרים עצמנו, שהרי מברכים על ספירת עומר, והכל - שלא לזלזל במנהג אבותינו בידינו."

רבי שלמה זלמן אוירבך מצא בספרו מנחת שלמה (ח"א סי' צא) שעל פי הכללים העולים מהגמרא ומדברי הפוסקים הראשונים יש לברך על שוקולד "בורא פרי העץ"; הוא יגע ולא מצא הסבר מניח את הדעת למנהג העולם לברך עליו "שהכל". ואולם, כך מעשה ששמעתי מפי עדים כשרים ונאמנים, פעם אחת ניגש אליו נכדו הקטן עם קוביית שוקולד בידו ושאל: "סבא, מה מברכים על זה?". הגרש"ז אוירבך השיב: "תשאל את סבתא". ללמדנו, שאין לקבוע את חיי המעשה על פי מחקר בספרים קדמונים, ואפילו נעשה המחקר בידיהם של חכמים גדולים בעלי למדנות נדירה וכאלה שאיש לא יטיל דופי ביראת השמים שלהם.

את חיי המעשה תקבע הסבתא; זו, שאולי מעולם לא פתחה דף גמרא, אבל היא נושאת מסורת חיה של מנהג מבית אמה יראת השמים. בת נביאים היא.